

kiszáradt. Újabban már a ritkaság vált rendes dologgá. A tiszai töltések és az azon belül készített csatornák most már az egész határról elszorították és elvezették a vizet. S így jutottunk a sok vizek korszaka után a túlságos kiszáritás időszakába.

f). A domborzati viszonyok.

Magassági viszonyok és mérések. A belterület domborzati viszonyai. Halmok világszerte. Szabó Józs. törvénye a halmok elhelyezéséről. Ezek rendeltetése. A határbeli halmok elhelyezése és képződése. Az itteni halmok ismeretése, ú. m.: Akasztó-, Antalics-, Apácza-, Apró-, Aranyad-, Árpád-, Batidai-, Bánfi-, Barattyas-, Boldogasszony-, Bor-, Bőve-, Csödör-, Csutora-, Deák-, Dékány-, Det-, Dóka-, Domján-, Fecskés-, Fekszí-, Fekete-, Félludas-, Forgó-, Fürge-, Gatyás-, Gorzsa-i kettős halom, Gyulahalma, Hármás-, Héja-, Határ-, Hegyes-, Hét-, Hosszúhát-, Hunyadi-, Indító-, Kakasszék-, Kanász-, Kápolna-, Kaszás-, Kenyerei-, Kenyérváró-, Két-, Kincses-, Kingécz-, Kis-Bőve-, Király-, Kis-, Kis-Nádas-halom, Kishomok-, Kiskorsós-, Kisürmös-, Kopáncsi kettős-, Korsós-, Kotaszhalom, Kökénydomb, Köveshalom, Kúnhalmok, Ludas-, Markó-, Mártélyi halom, Mátédombja, Mátyás-, Mózes-, Monor-, Nádas-, Nagyhalom, Nagy-Bőve-, Nagy-István-, Nagyhomok-, Nyálas-, Örs-, Óthalom, Pernyidomb, Perjedomb, Pirhand-, Pósa-, Répás-, Ruzsáshalom, Sarkaji-, Sajti-, Serházi-, Solti-, Sós-, Sóstóparti halom, Szakáldomb, Szamár-, Szeg-, Szeretségi-, Sziget-, Szikes-, Szőke-, Szőlő-, Tánczos-, Tarjánvégi fáskesti-, Tatár-, Tege-, Testhalom, Tetűvár, Tökhalom, Újvárosi-, Ürmös-, Zöld-, Zöldlaponyag-halom, Juhászdomb, Veres- és Vermes-halom.

Területünk domborzati viszonyainak ismeretése végett azokon kívül, melyeket az általános vízrajznál már fentebb előadtunk, szükség megjegyeznünk, hogy a helyzeti magasság tekinte-

tében az egyes pontok között mintegy 20 méter különbség van, a mennyit t. i. a legalacsonyabban fekvő tófenék és a legnagyobb magasságot képviselő Hatablaki kápolna, vagy a Póshalom közt találhatunk.

Legmagasabban a puszta északi részei fekszenek. Innét lejt a terep az erek folyása irányában keletnek és nyugotnak a Száraz-ér, Kenyere, Téglás és Kórógy — de legkivált délnyugotnak a Hód tava, a rét és a Tisza felé. Ennek partjai általában magasabbak a mögöttük levő lapálynál, úgy hogy azt csak itt-ott mélyítik le a régi erek, fokok és tavak medrei, melyek közvetlenül a folyó medrébe torkollottak. Határunktól a magassági viszonyok tekintetében mitsem különböznek a szomszédos területek: Szentes, Makó, Szeged stb.

A nevezetesebb magassági jelzések határunkban ezek:

	Méter *		Méter
Árpádhalom, Mágocs	96	Tompaháti major	83
Mágocs falu	87	Zöldhalom	89
Vereshalom	88	Kápolna-halom	90
Lebuki csárda	86	Kanászhalom	96
Kis tompa	88	Sóstó part, Müzsik tanyája	91
Feketehalom, pusztai	90	Peczérczés hát	95
Derekegyháza község	88	Hatablaki kápolna. Német Pál-féle tanya	99
Kakasszék	92	Nagytatársáncz	99
Kishalom	91	Czinkus	92
Kis-Sóstó	91	Csárpatelek, Pál tanya	89
Póshalom	98		
Óthalom	89		

* Az Adriai tenger színe felett.

	Méter		Méter
Szörhát, Csávás Hódi szélmalma	86	Csomorkányi puszta templom	88
Kis-Bővehalom	91	Csomorkányi útfél, Kenéz tanya	92
Bővehalom	95	Csomorkányi Hegyi szélmalom	86
Kardóskút, Samu Ferencz szélmalma	92	Csomorkányi Héjahalom	90
Sóshalom	95	Aranyági Nagyhalom	95
Rárós, Molnár István tanyája	85	Mártély, Bánfi-halom	87
Rárós, Gulyás szélmalma	84	» Kaszás domb	84
Rárós, Vereshalom	87	Sámson, György major	91
Rárós, Hódi Péter tanyája	87	» község	91
Szegfű csárda	—	Erzsébeti oldal, Nagy András szélmalma	87
Mártély, Pálinkás szélmalom	85	Erzsébeti oldal, Vincze szélmalom	84
Szóllósi nagy major	97	Erzsébeti oldal, Csánki szélmalma	85
Baraczkosdűlő, Búcsúhalom	93	Erzsébeti oldal, Tóth Mihály szélmalma	84
Fejértó keleti partja	90	Aranytemetői dűlő, Balog Mihály	83
Fejértó délnyugoti partja	90	Barczy-rét oldal közepe, Tiszapart	80
Kutas, Markóhalom	93	Hatrongyos, Hegedüs szélmalma	86
Sóshalom - dűlő, Molnár szélmalma	84	Rácz-útfél, Fejes Péter szélmalma	85
Rárósi út, Kenyerei ér partja	86	Szent - Király, Szűcs János tanyája	84
Kenyerei major	83	Sziget, Ujhegyi tanya	82
Mártély, Szegvári útfél, Olasz szélmalom	82	Sarkalyi szőlő nyugoti partja	82
Csomorkányi belső major	91	Hód-tói csatorna	78
Pusztaszél, Nagy Gy. szélmalma	87		

	Méter		Méter
Solt, Hámszárítói út		Szikáncs, Nádas-halom	87
közepe tája	82	» Sajti-halom	80
Dongórét, töltés csősz-		Batidai halom	87
ház	85	Vermes-halom	86
Tánczos-domb	84	Gorzsa, Bóhm tanya	89
Gorz sai Feketehalom	85	» Konstantin tanya	
Ürmös halom	86	(Hód-tói csatorna	
Gorz sai Zöldhalom	83	mellett)	84
Vágott-halom	84	ehhez közel a sziv-	
Nagysziget, Gyúlóér		vattyú	85
keleti partja	80	Hódtó-kistiszai csator-	
Nagysziget, Gyúlóér		na törése	82
nyugoti partja	80	Kingécz-halom	83
Kopáncs, Nagy Szabó		Pálfi tanya	80
Pál tanyája	81	Porgány-ér és Gencs-	
Füldeák, Dinnye-szög-		háti Száraz-ér csa-	
halom	86	torna találkozása	81
Füldeák, Gajdosai csárda	85	Porgányér, a szivattyú	85
» Návai Lajos		Tápé	81
tanyája	81	Szeged, városház	84

A mi a belterületet illeti, az a körülbelül 1600 kat. holdra menő terület, melyen a város mostani kiterjedésében épült, legnagyobb részt átlag $80\frac{1}{2}$ méter tengerszíni magasságban fekszik, de egyes pontokon domborzat tekintetében 3—4 méternyi különbséget tüntet fel. Régen sem képezett az egyenes síkot, de a feltöltések által, melyek kivált a múlt század óta tetemesek, ahhoz most már mind inkább közelget. Mint a vízrajzi viszonyoknál leírtuk, a belterület egy erek és tavak által körülzárt félszigeten fekszik. A városi házakat és házsorokat eredetileg egyes

elkülönzött földhátakra, halmokra és földgerinczekre építették, s csak később, a népesség szaporodásával telepítették meg az ezek közti alacsonyabb térségeket, laposakat, sőt vízfenekeket is. A város belterülete ily módon, a kisebb fenekeket nem számítva, öt önálló, mélyebb, egymástól gerinczek által elválasztott medenczét foglal magában. Ezek: ¹

a II. kerületben a királyszéki lapos, vagyis a Könyök-, Meggyes-, Malom- és Halász-utczák által határolt terület, fenékmagassága 79—79·5 méter;

a III. kerületben a régi Hattyas-tó (l. e.), melynek közepén a régi Kanális fut keresztül. Fenékmagassága 79 méter.

az V. kerület csaknem egészen a Csúcs tavába esik (l. e.). Fenékmagassága 79 méter;

a VI. kerületben a Kistó-ér (l. e.), mely a Serházoldal-dülőből a város északkeleti szélén jó be a házak közé s a Búvár (a régi Sodomá-) utczát hosszában végig hasítja. Fenékmagassága 79—79·5 m.,

A VII. és VIII. kerületeket a régi Kis-tó

¹ Az itt következő belterületi domborzati adatok a város helyszín-rajzából vétettek, melyeket az aradi kir. kulturmérnökség (Tomka Emil és Pap Elemér k. mérnökök) a város csatornázása tervéhez saját lejt mérése alapján 1897-ben készített. Egyes pontok magasságainak jegyzékét a városi főmérnök, Deák Mihály adataiból egészítettem ki. A külterületi pontok magasságát a cs. és kir. katonai földrajzi intézet térképe adja.

(l. e.) medre választja el egymástól a Kistó-part, Gábor- és Fáncsi utcák között. E meder közepén nyúlik el 660 m. hosszúságban s 70 m. szélességben, 81 m. tengerszíni magasságra feltöltve, a m. kir. vasúti főállomás. Fenékmagassága 78—79 mét.

Eredetileg a fenekek mindenike összefüggésben állott a másikkal s ez úton a Hód tavával is, mely valamennyinek gyűjtőmedenczéje gyanánt szolgált, de a múlt század első felében már csak a Kistó-ér, Csúcs és Hattyas képezett egy összefüggő vízfelületet, a Hódtavával és a Királyszéki lapossal való kapcsolat pedig már meg volt szüntetve s az Uj-templom előtt állott víz, melynek szélére a hagyomány szerint Szent János szobrát helyezték, többé nem létezett.¹

A legmagasabban fekvő területek pedig ezek :

a) Az Andrásy-utca környéke a Zrínyi-utczai 19. sz. háztól az Andrásy-utczai házig ; más irányban a Kapitány-utczától a Csalogány-utca nyugoti végéig, melynek szélein az ev. templom és iskola, a Hegedüs-féle postaház, a görög-keleti templom, a Török Péter háza, a járásbiróság, a körfal, a városháza, az ó-templom s a Dobossyház fekszenek. Magasság 82—82·5 méter.²

b) a K a s z a p - u t c z a környéke, a Béla-utca keleti, az Oldalkösár-utca déli és az Árpád-utca keleti végeit is beleértve, 81·5—82 m. magas ;

¹ Lásd az 1774-diki földesúri nagy térképet.

² Legmagasabb fekvésű rész a Kossuth-tér s az Andrásy-utca eleje a Sz. Antal-utczáig.

c) az Óvónőképző-intézet tájéka, mintegy 200 m. hosszúságban és 120 m. szélességben, 81·5—82 m. magas;

d) az Új-templom vidéke, az Andrásy-utczai 30—38., a Bocskay-utczai 1—29. sz. házak s a Kállai-utczai déli fekvésű házak által határolva, a Toldi-utczáig, 81·5 m. magas;

e) a VI. kerületben a Kistó-ér északnyugoti oldala a Szabadság-térig és a Sörházig, 82 m. magas;

f) a Klauzál-utca közepe a 45., 47., 49., 53., 57., 59., 61., 63., 65., 67., 69., 71., 73., 42., 44. stb. házastelkek, 81·5 m. magas;

g) a VIII. kerületi nagytó parti tájék a Bercsényi-, Tuhutum-, Gellért-utczák vidéke a Hajda telkének északkeleti csúcsáig, 81·5—82 m. magas;

h) a VIII. kerületi kistó parti vidék a Fancsi-utca 6. és 17. sz. házatól az 57-ikig, s a Vörösmarty-utca közepe tája, 81·5—82 m. magas.

A belterületen régebbi időben több halom és magasabb földhát létezett, olyan, melyet időközben levágtak és elhordtak.

Így vágták le néhány év előtt az utczai követet készítése alkalmával a Szőnyi-, a Kinizsi-, a Petőfi-s a Szegfű-utczák felszínének egy-egy részét, mely utóbbik a főgymnasiumi telekkel s a Szarvasvendéglő melletti, szintén nem rég levágott partéllal együtt, a városi belterület legmagasabban eső pontjai (83 m.) voltak. Általában a belterületi halmokról — mivel azok nevökkel együtt

rég elenyésztek, s arról, a mit keblökben rejt-hettek, semmit sem tudunk — nincs mit beszélni.

Szerencsésebb helyzetben vagyunk a kül-területi halmokra nézve, melyek határunk természeti és történeti nevezetességei közé méltán számíthatók. Ilyen halmok a földteke csaknem minden részén találhatók. Így az egykori Lebediában, az ősmagyarok lakóhelyén, vagyis a mai tauriai, jekaserivoszlávi, charkovi, voronezsi s poltavai kormányzóságok déli részein, melyek kurganoknak neveztetnek s hordott földből vannak felhányva.¹ A Balkán-félszigeten Thessaliában, Maczedoniában, Oláhországban stb. a Duna partjain, rendszerint egyforma távolban egymástól a kerek halmok egész sora húzódik el, de különösen Thráziában, Filippopolisz környékén. Ezek némelyike harciban elesettek teteit rejti, pánczélok, fegyvereket stbeff. Egy részök az őskorból, más részök a rómaiaktól és byzanciaktól ered s őrszolgálatra és határjelzésre szolgáltak.² Láthatók az ilyen halmok a Rajna és Duna, az Elbe és Odera rónaságain; láthatók Ázsiában, hol a hinduk halmokat és hegyeket alakítottak át isteni tiszteleti helyeknek; nemkülönbén láthatók Amerikában, a síkságokon ép' úgy, mint a hegységek tetein, — utóbbi helyeken valamely nevezetes esemény emlékére vagy a

¹ Danilevszki orosz író után a Századok 1884. 529.

² Jireček, Geschichte der Bulgaren 54., 55.

halottak eltemetésére készítettén a kőrakások vagy földhordások.¹ Hazánkban Szabó József geologus szerint „ezen kun- vagy törökhalmon” közül a Tisza balpartján van a legnagyobb szám. Mintegy 500-ról volt tudomása, melyek Békés-, Csanád-, Szolnok- s Pestmegyékben a Jászság- és Nagykúnságban találhatók. Ezeket ő természetes képződésűeknek állítja, melyek „előállásában bizonyos törvényszerűség van kifejezve, mely a képződési körülményeket ujjal mutatja ki“. A törvényt pedig ekkép állítja fel, melyet ő a dunai fejedelemségekben is érvényesülni tapasztalt: „A természetes halmok mindenkor egy-egy teknőszerű mélyedményben vannak, még pedig úgy eloszolva, hogy mindig a lejtő felső részén lépnek fel először igen alacsony halmok, alább magasabbak s a teknő fenekén a legnagyobbak maguk vagy közöttük - kisebbek, míg a főlebb észlelt kicsik közt nagy soha sem fordul elő. A teknőszéleket képező magas gerinczen vagy felsíkon nincs természetes emelkedés.“ Képződésük korszaka igen messze bemegy a negyedkor multjába.² Kerner a halmokat analognak tartja a svájci czölöpépítményekkel, s azon időből származtatja, mikor a nagy magyar medence még vízzel volt borítva és egy tavat képezett. „Az em-

görsz
görsz

¹ Darwin után Ratzel, A föld és az ember. Ford. Simonyi. 476.

² Magyar Tud. Akad. Évk. X. 46—52. (A magyar alföld alakulása című értekezés.)

beri lakóhelyek ezen, mindenesetre igen régi
maradékai, talán egy áthidaló tagját képezik ama
merőben történelem előtti népvándorlásnak.¹

De nagy számú és alapos geológusok és történészek ellenkezően azt állítják, hogy e halmok természetesen nem képződhettek, hanem azok emberi kéz csinálmányai s a különböző korbéli népek tartózkodása, határai, táborozási emlékei.²

Általában ép' ily nagy eltérés és ellenkezés van az írók közt e halmok rendeltetése tekintetében is. Némelyek szerint a régi népek harczosainak őrhelyei voltak azok;³ mások szerint a törzsfőnökök ütötték fel rajtok sátraikat, vagy éppen a király vagy nádor tett rajtok törvényt, mikor e célból szerte járt az országban.⁴ Mások végezetre a pogánykori áldozás helyeit látják azokban, melyeket azok a népek emeltek, kik korábbi hazájokban a hegyek ormain imádták isteneiket.⁵ Legtöbben azonban azt állítják, hogy a halmok a régiek temetkezési emlékei. Így olvassuk, hogy a Dnieszter-

¹ Cotta, fordította Petrovics «A jelenkor geológiája» 287.

² A kérdés fejtegetését l. egyebek közt Hunfalvinál, a Magy. birod. termész. viszonyainak leírása. 617—620. Cantu Cesar. Világtört. I., II. 631—635. Közélebről s határunkra vonatkozva Lichner, Vás. közl. 1882. 14. sz.

³ Így Csók Mózes, ki halmainkat, még a Szöllőhalmot is, emberi készítményeknek nyilvánította. I. m.

⁴ Palugyai, Csongrádmegye leírásában IV. 411.

⁵ Faulman, Kulturgeschichte 1881 után. Dudás Gyula Bácsbodrog várm. tört. társ. évkönyve 1883.

folyó partjain levő halmok a czimber fejedelmek és a szittyá királyok sírhalmait rejtik. Amerikában az Ohio- és Ontarió-tó mentén is ezrével mutatkoznak ilyen halom temetők. Hogy az ősmagyarok és kunok is hasonló módon temetkeztek, arra több rendbeli hiteles adataink vannak;¹ különösen ez utóbbiakról oklevelek tanúsítják, hogy „halottaik fölébe nagy halmot hordtak, melyre arczczal kelet felé fordults kezében köldök irányában csészét tartó szobrot emeltek“.²

Az adatok és vélemények ily nagy eltérései közt tekintélyek után nem indulhatunk s minthogy a kérdés különben is olyan természetű, hogy abban legbiztosabb eligazodást a helyszini szemlélet és nyomozás adhat: ezért határunkban eszközölt régészeti ásatásaink alkalmával különös figyelmet fordítottunk e halmokra és azok átkutatására, bár eddig ezt csak a kisebb részre terjeszthettük ki, úgy hogy e miatt általános érvényű tapasztalatokat nem tehattünk. A mi először is azok elhelyezését és nagyságát illeti, megvallom, hogy abban azt a törvényszerűséget, melyet Szabó felállít, keresve sem tudtam feltalálni. A már közölt magasság mérési adatok tanúsítják, hogy a halmok ugyan azon egy területen is különböző magasságúak; a minek egyik bizonyítéka az is, hogy a Nagy-Korsóshalom mellett ott van mindjárt a Kis-Korsóshalom is — a teknő fenekén lévők

¹ Lichner ezeket (i. h.) gondosan összeszedte.

² Fejérnél, Cod. dipl. IV. II. 465.

pedig akár hányszor alacsonyabbak a lejtő felső részén állóknál. Például:

		közel hozzá	
teknőben esnek:		lejtőn állanak:	
a Kaszás-domb	84 m.	Bánfi-halom	87 m.
Vermes-halom	86 m.	Batidai	„ 87 m.
Sajti-halom	86 m.	Nádas	„ 87 m.
Malajdok-halom	82 m. ¹	Lebő	„ 85 m. ¹

A felsíkon is vannak természetes halmok, még pedig nagy számmal, tanyai és pusztai földeken oly helyeken, melyeket az árvíz soha el nem ért. Ilyenek: a Héjahalom, Apróhalom stb. A különböző halmok közt egyenlő távolság és egy irányú, vagy bizonyos szabályos alakra mutató elhelyezés nem tűnik fel. E tekintetben teljes szabálytalanság uralkodik s inkább hasonlítanak azok a vakondak túrásokhoz, melyek sűrűbben és ritkábban, egyenes és görbe vonalba esnek s melyek közt csak szánt-szándékkal és keresettséggel lehet felállítani bizonyos rendet és alakzatosságot. Inkább azt mondhatjuk tehát, hogy halmaink nagysága és elhelyezése tekintetében a természet és az emberi kéz általában szabálytalanul működött. Eddig összesen 30 halmot ásattunk meg és ezek között 11-et emberi kéz művének, 19-et pedig természetes képződésnek találtunk, s e részben a tévedés ki van zárva, mert az ásások képzett egyének folytonos ellenőrzése mellett történtek olyan dolgos emberek

¹ E kettő a tápéi határban, a Porgány mentén.

által, kik a földmunkában növekedvén fel, teljesen biztosak azon, különben is könnyen felismerhető jelekben, melyek az eleven és a hányt földet megkülönböztetik. Hányt halmok: a Gorzai kettős halom, Nagy-halom, Tarjánvégi rakodói halom, a Mártélyi két halom a tiszai öbölben, a Pírhandi part-él, a Veres-halom és az Öthalom (öt kisebb halom), összesen 11 halom. Ellenben természetes képződésűek: a Vermes-halom, a Gorzai Fekete-halom, Szíkes-halom, Héja-halom, Baticai halom, Kopáncsi kettős halom, Apró-halom (hét kisebb halom), a Szöllő-halom és a tőle északra eső öt kisebb halom, összesen 19 halom.¹ Ezek szerint a mi halmaink különböző eredetűek. Rendeltetésök is különböző volt, mert míg a rétiek egy részénél az őskori ember tanyájának nyomait leltük a konyha hulladékokban és durva cserép darabokban; más halmokban bronzkori, népvándorlási, középkori és újkori embercsontok s mellékletek találtattak, a mint erről tárgyalásunk későbbi folyamán tüzetesen be fogunk számolni. De némely halmokban semmi ilyest sem találtunk, — a mi azonban nem zárja ki, hogy valamikor azok is emberi lakás vagy bármily célból való hosszabb rövidebb tartózkodás céljaira ne szolgáltak volna, mert azok nyomait az idő, annyi századok alatt végkép eltörölhette.

¹ Mind ezekről a helyszíni közvetlen észleleteket Varga Antal és Oláh Imre főgymnasiumi tanáraink, régiségtárunk őrői, s Farkas Sándor régész tették és jegyezték fel.

Ismertebb halmaink névjegyzékét és fekvését következőképen állíthatjuk össze és határozhatjuk meg:

A k a s z t ó - h a l o m, így nevezik az akasztófáról, mely régebben rajta állott, közel a városhoz, a szentesi útfélen. Hányt föld.

A n t a l i c s - h a l o m, Antalics-hát délnyugoti határszélén s Kopáncs délkeleti végében. A Török Pál tanyája áll rajta. Délnyugoti oldalát a Hódtókistiszei csatorna vágja át. Az Antalics-sík nyugoti végében.

A p á c z a - h a l o m, a Sóstón belől egy nagy vizes lapos közepén.

A p r ó - h a l o m, az újvárosi pusztán, a róla nevezett dűlő északi szélénél kelet felé hét kis halomból áll, melyek természetes képződések,¹ s azért Hét-halom nevet is viselnek (l. e.).

A r a n y a d - h a l o m, a pusztán, a róla nevezett dűlő keleti részében.

A r p á d - h a l o m, Mágocson, a Mágocs-ér partján, az árpádhalmi uradalmi major mellett.

B a t i d a i h a l o m, a batidai sík szélében nagyobb tömegű és 87 méter magas.² Természetes képződés, Farkas S. régész ásatta meg.

B a t i d a i k é t h a l o m, a batidai telektől

¹ A földesúri nagy térképen csak négy halom van rajzolva. Lichner ezek nevét igazítja ki Véreshalomra (Vás. közl. 1882. 15. sz.), a mint alább a tatárjárás korában látni fogjuk.

² A magasság általában az Adriai tenger színéhez van mérve.

nyugotra, egymástól 100 ölnyi távolságban. Már 1723-ból említettnek. Régen halászok tanyája. A kisebb halmok közé tartoznak.

Bánfi-halom, Mártélyon, a feketehalmi-dűlő délnyugoti részében,

Barattyas-halom, a szegvári útban, a róla nevezett dűlő közepén. Neve valószínűen Baraczkra utal, mert a Barattyas dűlőt némelyek Baraczkosnak hangoztatják.

Badus-halom, róla 1396-ban szentkirályi határ egyik részét (Bodushalomteleke) nevezték, mely a határ szélére esett.¹

Boldogasszony-halma, a Székhalom-dűlő déli végében, a Kender-tóhoz közel. Így hitták egy, könnyű szerrel meggazdagodott nőről, kire ép' ezért Boldog-asszony nevet ragasztottak.

Bor-halom, a Gorzsa-ér hódtavi torkolatánál, a Dékán-halomtól délre.

Bőve-halom, l. Kis-Bővehalom és Nagy-Bőve-halom.

Czipő-halom, a Tarján-végtől Körtvélyesre vivő út mentén a Csődör-halom és a Hód-tava közt.

Csalányosi halmok, a réten a Csalányosértől északnyugotra.

Csődör-halom, a kopáncsi XIV. dűlő kereszt útján.

Csődör-halom, a körtvélyesi imént említett úttól kissé északra.²

¹ Orsz. lt. acta post advoc. mort. 35., 41.

² Meg van az ármentesítő-társulat színezett térképén és az 1:75,000 méretű katonai térképen is.

Csutura-halom a Szigeten, a Nagy-homok nyugoti szélén a Gyuló-ér partján.

Deák-halom, a Kistóvölgy dűlőben, Makó József földén.

Dékány-halom vagy Szöllőéri-halom, a kopáncsi rét délkeleti csúcsán, természetes magaslaton a hód-tavi csatorna törésénél. Mint-hogy pár évtizeddel ezelőtt nagyobb részét töltésnek elhordták, Vágot-halomnak is nevezik.

Det-halom vagy Döt-halom, a solti nyomáson, a Lázár Mihály tanyáján, a Kenyere északkeleti partján, az Iklód torkolatával szemben. Hányt. föld.

Dóka-halom, a Nagy-Sziget déli csúcsában, a Gyuló-ér partján, a Király-halomtól 800 öltre, délfelé.

Domján-halom, a vásárhely—orosházi út nyugoti oldalán. Az újtemplomtól mintegy 7780 m.-nyi távolságban.¹

Fecskés-orom, a fecskédűlői sáncz egy része.

Fekszí-halom, Batida keleti széléhez közel. Lichner is említi.² Emberi kéz műve.³

Fekete-halom, Batidán a város Szikáncsához közel, nyugotra, azon ér partján, mely a Katra-eret a Szöllő-érrel kapcsolta össze, 85 méter

¹ A földesúri 1774-diki nagy- térkép szerint.

² Vás. közl. 1882. 14. sz.

³ Lichner u. o. 15. sz.

magasságban. Természetes képződés, mész-erekkel. Benne lócsontváz találtatott.

Fekete-halom, a pusztán, a róla nevezett dűlőben, a Lebuki-dűlőhöz közel. Természet szülte.

Félludasi halom, a derekegyházi puszta határát képezi 1727-ben.

Forgó-halom, a pusztán közel esik a Hét-halomhoz, ettől északra. Népies, jobban mondva, tudákos eredetű hagyomány szerint mikor a hét magyar vezér a Hét-halmon sátorozott, a fővezér a Forgó-halmon ütötte fel sátrát, minthogy ez nagyobb a többi halmoknál.

Fürge-halom vagy Fürke-, Fülke-halom, a vásárhely—szentesi úttól keletre az innenső Paperei magaslat oldalán. Három halomból állott. Ezek egyikét a kör-töltésbe félig befoglalták, másikat ugyanezen töltésbe egészen behordták, a harmadik, mely a töltés lábától 32—33 lépésnyire esik, még most is fenáll. Népvándorláskori edények s rendkívüli nagyságú embercsontok kerültek ki belőle.

Gajdos-hát, Batida és Földeák közös határához közel, a Disznó-érháltól kissé délre, mintegy 500 lépésnyire.¹ Kis halom.

Gatyás-halom, Gorzsán.

Gorzsa i kettős halom, a Batidai ertől Szentkirály felé. Hányt föld sok emberi csonttal.

¹ Az 1738-iki határjárás irományai. Orsz. lt. Inquisitiones per juratos notarios tab. reqiae 17. 1510.

Gyula-halom, alatta kút volt, melyet a Kis család követelt 1735-ben. Környékén már azon időben szántottak.

Héja-halom, a csomorkányi út mentén a Kútvölgy-hajláspartján. Természetes homokdomb, melyben régiségek után hiába kutattunk.

Hármas-határ, Batida, Férged és a püspöki Igács (makai határ) egybetalálkozásánál.¹

Hármas-halom, a vásárhely—szentesi útfélen, balra, a vásárhelyi, szegvári és szentesi határok dombjai.

Határ-halom, Mártély és Mindszent határán, a Tiszától mintegy 3400 m-nyire, a vásárhely—mindszenti út déli oldalán.

Határ-halom, Derekegyházán, a hol ennek területébe a mindszenti határ beszögellik, a Kék-tó legnyugotibb csúcsa mellett.

Határ-halom, Mágocson, a mágocsi ér egyik kanyarában, az értől északra, a Czeglédi baromkutjához nem messze, nyugotra.

Hegyes-halom, Gorzsán.

Hét-halom, Mágocs és Királyság közt. De így hitták az Apró-halmot is, mivel azt itteni hagyomány szerint a hét magyar vezér rakatta. Kicsiny, jelentéktelen földpúpok, minők a határdombok szoktak lenni.

Hód-tavi halom, régen a Hódtavában állott egy halom, melyet 1845-ben töltésnek

¹ Az 1738-iki határjárás iratai.

elhordtak s benne pernyét, bronz- és ezüst ékszereket találtak.¹

H o s s z ú h á t - h a l o m, Sámson-határában Tót-kutas és Kopáncs közt. Említik 1738.² és 1750-ben.

H u n y a d i h a l o m, solti nyomáson, Mónus Pál földén. Egy a Solti-halommal.

I m á d k o z ó - h a l o m, a Szigetben, az ú. n. Kun-halmok legnagyobbika. Nevét. hihetően az ott romladozó kápolnától vette.

I n d í t ó - h a l o m, Vásárhely és Szentkirály határán. A mult század elején erre vitt tőlünk a szegedi út.

K a k a s s z é k - h a l o m, a pusztán, a róla nevezett dűlőben.

K á n á s z - h a l o m, a pusztán a róla nevezett dűlő közepe táján. Régen vízállásos helyen.

K á p o l n a - h a l o m, Újváros és Királyság határához közel, északra. 1745-ből említik.

K á p o l n a - h a l o m, a róla nevezett dűlőben.

K a s z á s - h a l o m, vagy Kaszás-domb, Mártély déli határán a Pamuk-ér és a Tisza közt, a Kenderhát-dűlőben. Régebben erre volt a Káposztaföld, melyet 1794-ben a csordajáráshoz kapcsoltak. Most Maczelka József és Kardos Lidia tulajdona. Belőle sok embercsont került ki.

K a t o n a h a l o m, Tarjánvég mellett, a Tisza

¹ Lichner, Vás. közl. 1882. sz. Az általam megkérdezt benschülött öregek azonban ilyen halomra nem emlékeznek.

² Az 1738-diki határjárás iratai i. h.

irányában esett; de már több évtized előtt elhordták.

Kenyerei halom, a szentesi útféli dűlő közepe táján.

Ken y é r v á r ó - h a l o m, Gorzsa legnyugotibb csúcsán, az Alföldi-zugban, a Hód tava, Gyuló- és Gatyás-erek összetalálkozásánál. Jelenleg K.-Szűcs Mózes földén.

Két-halom, a pusztán, az Apróhalmi-dűlőnek a mágocsi oldal felőli határán, közepén. Két kisebb halom.

Két-halom, Mártélyon a kenyerei szőlő mögött, a Darvasi-nyomás szélén, attól a ponttól, hol a vásárhely—szentesi út a kenyerei eret átmetszi, északnyugotra mintegy 400°-nyi távolságban.

Kincses-halom, a Kincses temetőben.

Kingéc-z-halom, a réten, a Kingéc-z nevű föld délkeleti csúcsán a Porgány-ér partján, 83 méter magasságban.

Király-halom; a Nagy-Sziget nyugoti partján, ott, a hol a Gyuló-ér eddigi északnyugoti irányát délnyugotira fordítja, a Lófogó-ér torkolatánál.

Kis Bőve-halom, a Bővehalmi-dűlő északi részén, 91 méter magasságban. Nevét a régi Bev, Bevu nemzetségtől vehette, melytől másutt is képeztek hely-neveket.

Kis-halom, a pusztán, a róla nevezett dűlő északi végében, 91 méter magasságban.

Kis N á d a s - h a l o m, Mágocscsal együtt említ-

tetik. Itt az uraság a vásárhelyieknek dinnyeföldet enged 1745-ben.

K i s - h o m o k, ma terjedelmes homokhalmok és gerinczek láncolata a Nagy-Szigetben, 1865 óta jobbra szőlőskertté van alakítva. Az 1774-iki földesúri nagy térkép N a g y h o m o k n a k nevezi, a Kishomokot pedig egyezően az 1841-iki urasági nagy térképpel attól délnyugotra, a Sziget déli végére helyezi.

K i s k o r s ó s - h a l o m, Batidán, Répás-háton a Serházi Szikáncs keleti széléhez közel

K i s Ü r m ö s - h a l o m, Szentkirályon az Ürmös-halomtól mintegy 720 ölnyi távolságban, délnyugotra. Köröskörül gazdag legelő.

K o p á n c s i k e t t ő s - h a l o m, természetes képződés, templom-romokat és temetőt rejtget.

K o r s ó s - h a l o m, I. Kiskorsós- és Nagykorsós-halom.

K o s á r - h a l o m, Mártélyon a Pamuk-földön, hosszúkás alakú.

K o s z o r u - h a l o m, Szikáncs keleti szélén, közel a Batidais íkhoz, a Korsós-halomtól északra.

K o t a s z - h a l o m, a Solti-nyomáson, a város és a körtvélyesi Tisza közt közepen.

K ö k é n y - d o m b, Kopáncs délkeleti határának közepe táján, a Hód-tó és Gyuló-ér összetalálkozásánál. A Károly-töltése kötötte össze a Gyulón keresztül a Kenyérváró-halommal. Ma a X. és XI. dülők közös útjának déli végén, a Hódtó-kis-tiszai csatorna mentén esik.

Köves-halom, a réten, a gorzsai kettős-halomtól délnyugotra, a lelei út mentén, az Alföldi-zug irányában. Természetes képződés. Benne sok épülettörmelék és csontváz.

Kun-halmok, Lichner szerint¹ így nevezetnének a Szőlő-halomtól északra fekvő kisebb halmok. Ezekről állítják tévesen, hogy a hódí csatában elesett kunok tetemeit takarják. Később tüzetesen szólunk rólók.

Ludasi-halom, vagy Ludas-félhalom, Nagy Ludas-halom, két halomból áll, Derékegyháza, Vásárhely és Mindszent határainak egybeszögelésénél. Már 1723- és 1727-ben említettik.

Markó-halom, a Kutasi- és Kútvölgyi-dűlők közös határán.

Mártélyi-halom, Mártély falu alatt, a Duttyán-csárdánál. II. Lajos korabeli aranyak találtak benne. 1876-ban a Tisza töltésébe hordták bele.

Mártélyi kéthalom, a Tisza-öbölben, Maczelka József földjén. Hányt föld, csatában elesteket takart, de 1880-ban mindkettőt a tiszai védtöltésbe hordták.²

Máté-dombsza, a Szőlő-halom mellett.

Mátyás-halom, a róla nevezett dűlő délnyugoti végében; a csomorkányi puszta-templomtól a város felé öt kilométernyire, közvetlen a vásárhely—csomorkányi út északi oldalán.

¹ Lichner, i. h.

² Farkas S. régész jelentése.

Meszes-halom, Szentkirályon, 1396-ból említik.¹

Mózes-halom, a róla nevezett pusztai dűlőben.

Monor-halom, a Sóshalmi-dűlő északi-vege részében, közel a Kutasi-csárdához, ettől északnyugotra.

Nádas-halom, Újváros- és Fábrián-puszták határán közepen. Lásd még: Kis-Nádashalom.

Nádas-halom, Batida és Füldeák közös határán,² a város Szikáncsa délkeleti csúcsán.

Nádas-halom, Szöllős legkeletibb csúcsa, melyet Komlós és Kaszapereg határvonalainak egybetalálkozása alkot.³

Nagy Bőve-halom, a róla nevezett dűlő északnyugoti részén, 95 méter magasságban.

Nagy-halom, az Arany-ágban, az Újtemplomtól mintegy 5,2 kilométernyire. Először 1766-ban említetik, 95 méter magasságban: (A tőle délnyugotra eső másik közeli halomé csak 89 m.) Hányt föld. Népvándorláskori sírok.

Nagy István halma, az arany-ági szőlőben, a vásárhely—csomorkányi úttól északnyugotra. Az Újtemplomtól mintegy 6050 méternyire.⁴

¹ Orsz. lt. Szentiványi-féle iratok (acta post advoc. mort.) 35., 41.

² Az 1733-iki határjárás iratok Orsz. lt. inquisitiones per juratos notarios tab. reg. 17. 1510.

³ Mult századi 1723. térkép, az Orsz. ltárban. Egyezően a földesúri nagy térképpel.

⁴ A földesúri nagy térkép szerint számítva ki. A Nagy-

Nyálas-ér-halom, a Kéktó rétje hátán, 1750-ből említettik.

Örs-halom, a Kingécz délnyugoti részében, közel a Porgányhoz, Algyő és Lele közös határán.

Öt-halom, a róla nevezett tanyai dűlő déli részében, kézzel csinált halmok, melyeknek egy részét a régészek eredmény nélkül kutatták át.

Pernye-halom vagy Perje-domb, a Kövesd-ér délnyugoti partján, Kingéczen.

Pernyi-domb, a kökény-domb felett északra, ahhoz igen közel.¹

Pirhandi-halom, sajátlag partél, Kopáncson, a VII. és VIII. dűlő keresztútján, rendszerint szárazon maradt akkor is, mikor a környéket víz borítja.

Pósa-halom, Peres-kutason, egyike a határ legszebb és legmagasabb pontjainak. Terjedelmes homok-dombok közül az e tájon elágazó és kiszélesedő Kakasszék-ér partján, 98 méter magasságban emelkedik ki. Nevét a Szeri Pósa² nemzetség valamelyik tagjától vette, mely Kutast és e vidéken egyéb helyeket is már az Árpádok kora óta bírta, s melynek utolsó tagja Pósa István 1471-ben halt meg.³ A mult században erre

halomtól a távolsági mérések szerint különbözik, bár e különbözetet a térkép pontatlansága is okozhatja s a két halom azonossága nincs kizárva.

¹ A Vásárhelyi Pál-féle térképen.

² A Pósa (Pous, Pousa, Pós) név középkori elődeinknél gyakorta fordul elő s azonos a Paulussal vagy Pállal.

³ Orsz. lt. dl. 17 273.

vitt el az út a bőséges legelőjéről nevezetes Újvárosra Peres-kutastól. Nyugotra, mintegy 300 ölnyire esik tőle a Kakas-szék, melynek partján volt a Kóti-barom kútja. Az ős időben a sóstófarki, kútvölgyszéki, a gyapárosi (orosházi határ) területekről érkező nagyszámú ereknek, a sóstóparti és kanászhalmi laposok vizeinek e tájon volt egybetalálkozásuk, miből e nagy homoktorlatok keletkeztek. Itt találkoztak régen Pereskutas, Újváros és Rárós határaik. Maga a halom hordott föld, mert tetejét fekete, kemény szikes föld képezi s alul van a homok; míg a környéken a felső réteget homok alkotja.

Répás-halom, Batidán, 1752-ben mint legelő említetik.

Ruzsás-halom, Gorzsán, uradalmi földön. Sarkaji-halom, part a hasonnevű szőlőkertben.

Sajti-halom, Batida keleti szélében, Répás-hátón, a Nádas-halomtól nyugotra.

Serház melletti két halom, Lichner szerint sok embercsontot takart volna, de már elhor-datott.

Solti-halom, a Tére torkolatához közel, attól északra, középen a Tére és Iklód közt, előbbik egyik fokának északi partján. A kisebb halmok közé tartozik. Épület-törmeléket és megbolygatott embercsontokat takar. Más néven: Hunyadi-halom.

Sós-halom, a sóshalmi és kutasi dülők közös határán, az orosházi út keleti oldalán, ho-

mokon. A mult században az orosházi út tőle 600 ölnyire vitt el kelet felé. Hallomás szerint mostani tulajdonosa régiségleleteket ástott ki belőle.

Sóstóparti-halom, a pusztán, a róla nevezett dűlőben.

Szakál-domb, a réten, a Tére és az Iklód közt. Mult századból említetik. E tájon van a Szakál-hát, a Hámszárító-csárda alatt.

Szamar-halom, a Szigetben, a Kis-halom délnyugoti szélén, a Gyuló-ér partján.

Szeg-halom, Mágocs és Dónát puszták közt, a Mágocs-érhez közel, 1745-ből említik.

Szerettség-halom, Derekegyháza határán, a mult századból ismételve említetik.

Sziget-halom, Gorzsán, Mayerfi Józsefföldén.

Szikes-halom, természetalkotta. Emberi csontvázakat rejtett.

Szóke-halom, a pusztán, a róla nevezett dűlőben.

Szöllő-halom, a Nagy-Szigetben, a Hód-tava délnyugoti partján, a Tére itteni torkolatával szemben. Természetes homok, melyet néhány év előtt szőlővel raktak be, mikor is a legnagyobb ormot lehordták és elszállították. Oskori edények, tűzkövek és bronzfibulák találtak e tájon, a mellette lévő homok-dombban pedig lovas sír, ősmagyar kengyelvassal és bronzkorbéli sírok. Ennek mellékén, a Pap-erdeje felé van a Bibicz-hát.¹

¹ Bibicz-hát mások szerint Szent-Király és Gorzsa összeszögellésénél, a Katra-csatorna mellett, Lukács István földén van.

Szöllő-halom, Gorzsán, a Szöllő-ér hődtavi torkolatánál. Szemben vele, az ér másik partján esik a Dékány-halom.

Tánczos-halom vagy Tánczos-domb, a vásárhely—makai útban, a Gajdosi-csárdához közel. Régen az erre menő násznép itt a menyasszonyt meg szokta tánczoltatni.

Tarján-végi fáskesti halom, hányt földből, mely csatában elesettek csontjait takarja.¹

Tatár-halom, a Tót István laposától Mártély felé húzódó sáncztól keletre. Belőle korábban, hallomás szerint, régiségleletek kerültek ki.

Tatár-halom, Derek-egyháza legnyugotibb pontja, a hol a határ a Kórógyot érinti, a szegvári, derek-egyházi és szentesi határok egybe szögellésénél, miért újabban Hármashatárnak nevezik. Az uradalmi fázánoshoz közel, nyugotra.

Tege-halom, a róla nevezett dűlő északi határán. Nevét hihetően a Thege kun családtól vette, melynek tagjai a XV. században Csanádmegyében kun kapitányok s birtokosok² voltak.³

Teleki-halom, Mártély határán, a vásárhely—szegvári út mentén.

Terítő-halom, Szent-Király északkeleti részén, a Katra-értől keletre.

¹ Farkas Sándor régész jelentése.

² Borovszki, Csanádm. tört. I. 137. 341. II. 464. 534.

³ Bárány, Torontálm. II. 43. — Thege Balázs birtokosnemes a megyebeli Szajánban. Az aradi káptal. biz. az Orsz. lt. dl. 29489. sz. a.

Test-halom, a szentesi-úti dűlőben, Vata Péter földjén.

Tetű-vár vagy Tető-vár, a Nagy-Sziget délnyugoti részében végig nyúló homokgerincz, melynek végét az a domb képezi, melyen most a dr. Bakay és Barta Sándor nyaralóik vannak. Nevét tán onnét vette, hogy ide hajtották, mint a városhoz közel eső legelőre, a legyöngült (koszos, tetves) lábas jószágokat.

Tök-halom, a réten, a város Szikáncsa keleti szélén, a töltés tetején.

Tök-halom, Mártély, Mindszent és Szegvár közös határán, a vásárhely—szentesi úttól mintegy 400 öltre, nyugotra.¹

Újvárosi-halmok, Három halom, a Mágocs-ér keleti partján, ettől és a szent-tornyai határtól mintegy 400—400 ölnyi távolságban. Ugyanennyire esettőlök délnyugoti irányban a Bánfi-barom kútja.

Ürmös-halom, Szentkirályon, a Kerek-Szikáncstól északra mintegy 500 ölnyi távolságban. V. ö. Kis Ürmös-halom.

Zöld-halom, a rárósi legelőn, a Bőve-halmi dűlő északkeleti sarkában.

Zöld-halom, Szentkirályon, a Kis-Ürmös-halomtól mintegy 650 ölnyi távolságban, északnyugotra.

Zöldlaponyag-halom, Szöllősön, Komlós határán; 1750-ből említettik. A földesúri nagy térkép szerint a Nagyhajlási-csárdától mintegy

¹ A földesúri nagy térkép szerint.

500 ölnyi távolságban esett északkeletre, keresztút mentén.

Juhász-domb, a Baraczkos-dűlőben, az Aranyad-ér partján. Régen az itteni kútnál itattak a juhászok.

Vágotthalom, l. Dékány-halom.

Veres-halom, a tanyai földön; a veres-halmi és csicsa-téri közös dűlő-út déli végén. Hányt föld, emberi csontok, fenecziai gyöngyök.

Veres-halom, a pusztai veres-halmi dűlő északi részében. Lichner szerint az orosház—mágocsi út mentén lévő hét domb a tatárok által leölt orosháziak csontjait takarná s ezért helyesebben Véres-halomnak lenne nevezendő.¹ Olyan, mint egy határdomb.

Vermes-halom, Gorzsán, a Lőrincz-ér északi partján, középen, a Szöllő-ér és a Batidai-ér torkolatai közt; 86 méter magasságban, a Batidai-halomtól nyugotra. Lichner kézzel csinálnak mondja, de valósággal természet alkotta.

Vermes-halom, Derek-egyházán, a Kórógy partján, a Kövecs-ér és a Tatár-halom közt középen.

* * *

Ezekon kívül még több halmunk van, melynek nevét megtudnom nem sikerült; némelyiknek neve most nincs s tán régen sem volt. De létezett több halmunk, melynek földét már rég elhordták s nyoma és neve egyiránt elenyészett.

¹ Később e merőben téves állításra rátérünk.